

Képző vagy rag?

A mai magyar leíró és nyelvtörténeti szakirodalom általában egységes abban a tekintetben, hogy állapothatározó-ragnak tekinti az *-an*, *-en*, ragot, amely melléknevekhez járulhat (MMNyR.I. 576; MMNyR. 203); eredetét illetően pedig megegyeznek abban, hogy az ősi uráli *-n* locativusi esetragból kialakult szűkebb jelentéskörű külső felszíni helyviszonyra, a superessivusra vezethető vissza a számállapothatározói jelentés is. Az így kialakult jelentéselkülönülést azután a hangalak szétválasztása is követte, bár ez a folyamat teljes egészében mind a mai napig nem zárult le, ezért a különböző nyelvtanok között eltérés lehet annak megítélésében, hogy az előhangzó a raghoz tartozik-e vagy sem. A MMNyR *-n* ragos (I. 575), a MMNyR pedig *-n*, *-an*, *-en* ragos modalis-essivusi esetragként tárgyalja. Már a történeti nyelvtanok is foglalkoznak vele az ómagyar kor esetrendszerében. A MNyTört. a részleges adaptációval keletkezett ragok között említi az *-an*, *-en* ragot (406), a Magyar nyelv történeti nyelvtana szintén *-n*, *-an*, *-en* ragos mód-és állapothatározót különít el, s a számállapot-határozó első írott előfordulásaként a Bécsi Kódexet említi: "mert kèuèsèn hagattatātōc még a nèmzètéc kozot" (i. m. 315). A két ragot ma viszonylag jól elkülönítő előhangzók az ómagyar korban még nem mutatnak ilyen egyöntetű képet. BENKŐ LORÁND a modalis *-n* előtt a magánhangzó minőségében tapasztalható kettősséget BÁRCZIRA hivatkozva azzal magyarázza, hogy a superessivusi és a modalis *-n* előtt a véghangzó változó lehet, mivel a két rag között a hasadás a véghangzó tekintetében csak később, a kódexek idejében mehetett végbe (Az Árpád-kor magyar nyelvű szövegeimlékei, 132).

Előhangzó nélküli puszta *-n* ragot tekint a modalis-essivusi eset ragjának a MMNyR, de megjegyzi, hogy az *-a*, *-e* magánhangzó kezd a rag szerves részévé válni. Ez a tény a kötőhangzó egységesülésére utal, s a mai magyar nyelvben valóban egyre kevesebb azoknak a szavaknak a száma, melyek az *-n* rag előtt is megőrzik régebbi *-o*, *-e* (*-ö*) kötőhangzójukat, mint pl. a *vak-on*, *meleg-en* szavakban (i. m. 576).

A modalis-*rag* magánhangzójának ingadozására már KLEMM is utalt, sőt véleménye szerint a zárt hangzós alakok közönségesek voltak (bátron, aláztatson, bizonyoson, okoson) olyan szavakban, amelyek a mai nyelvben már *-a* magánhangzót tartalmaznak a folyamatos egységesülés hatására (vö. TörtMondt. 191).

A két esetrag funkcióelkülönülését szolgáló hangtani különségeknek a hosszas ingadozására utal BERRÁR is. Főleg a nyelvemlékekben tartja gyakoribbnak az *-on*, *-en*, *-ön* végződésű állapot-módhatározót: KazK. 64: *gorson* "gyorsan", DebrK. 177: *Kemenion*, DomK. 29: *tyzen haton* (TörtM. 31). A fent említett alakváltozásokra azonban nemcsak nyelvtörténeti adatok között bukkanhatunk, hanem a nyelvjárásokban is.

Ezek a példák BÁRCZIT igazolják, aki a kódexek idejére teszi az *-n* ragnak hangalaki, tehát *-on*, *-en*, *-ön* és *-an*, *-en* ragra való szétválását, azaz a tövéghangzó vagy a rag előhangzója megállapodott az egyik vagy másik formában. BERRÁR azonban megjegyzi, hogy "Az *-n* esetében a szétválás nem teljes, mert magánhangzóra végződő szóhoz mindkét esetben pusztán *-n* formában járulhat a rag, ezért ma is nem két, hanem egy ragnak érezzük. De már a kódexek óta használatosak a *bántó-an*, *megfelelő-en* féle alakulatok, amelyek mind jobban kiemelik a módhatározói alak különállását" (i. h.).

A fenti vélemények szerint tehát a magyar superessivusi és modalis-essivusi *-n* ma már két különböző, de azonos eredetű esetrag, amely az urali alapnyelv locativus *-n* esetragjára vezethető vissza, s amelynek megfelelői megtalálhatók a rokon nyelvekben is. Az ősi locativus jelentés változásaiban a következő fejlődési irányt találjuk: felszíni helyviszony → idő- és képes helyhatározó → mód → állapot-eszköz (vö. SZINNYEI: Magyar Nyelvhasználat. 129; GOMBOCZ: Syntaxis. 151; KLEMM: TörtMondt. 169).

Az urali alapnyelv locativus *-n* ragjának megfelelőit és továbbfejlődését találjuk a vogulban: *ēln* "elül", *jaln* "alant", *βitən* "vízen" *tálnə* "télen" (SZINNYEI: i. m. 129); az osztjákban: *kāmən* "künn", *xarəŋ vās xaremna* "teres városom terén", *As sılna šāres sılna* "az Ob szélén, a tenger szélén" (KARA: Északi-osztják határozók. 7-14); a zürjénben: *uljn* "alatt", *telin* "télen"; az udmurtban: *otjn* "ottan"; a mariban: *ülən* "alul"; a mordvinban: *tel'ha* "télen"; a finnben: *kotona* "otthon", *talvena* "télen", *sairaana* "beteg"; a lappban: *voln* "alatt" (SZINNYEI: i. m. 129-30). Az itt felsorolt rokon nyelvi példák arról vallanak, hogy valóban kimutatható hely-illetve a belőle kialakult egyéb határozói — többek között állapothatározói — jelentés ragjaként az *-n* a legtöbb rokon nyelvben. A fenti példák tehát arra utalnak, hogy az urali eredetű *-n* locativus ragnak nemcsak a magyarban, hanem a rokon nyelvekben is megvan többek között az állapothatározóvá fejlődött változata.

MUNKÁCSI e határozók közül kiemeli az úgynevezett "collectiv számneveket" mint ragos, adverbialis alakokat (finn instruktívusi *-n*: *kahden* menemme "ketten, kettesével megyünk", *kolmen* olivat "hárman, hármasával voltak"; osztják: *kadna-kadna* "ketten-ketten-, *nelna-nelna* "négyen-négyen" (Budenz-album. 292). MUNKÁCSI e számnevek esetragos, nem pedig képzett alakját BUDENZCEL és HUNFALVYVAL szemben hangoztatja, akik kollektív számnévképzőnek tartották a számnevek *-n* toldalékát.

Mivel az *-n* toldalékot szám-állapothatározói vagy hozzá hasonló eset ragjaként illetve képzőjeként széles körben kimutathatjuk a rokon nyelvekben, kérdés, vajon elfogadhatjuk-e az ebből magától adódó következtetést, hogy az *-n* már a finnugor korban létezhetett szám-állapothatározói vagy valami hasonló, például instruktívusi jelentésben, mint ahogy ezt feltételezik is (vö. WIKLUND, in. HAJDÚ PÉTER: Az urali nyelvészet alapkérdései. 137). Ezzel együtt ugyanis azt is feltételeznünk kell, hogy a tágabb értelmű locatívusi jelentésből való továbbfejlődés, mely többféle határozói jelentésen át vezetett el a szám-állapothatározóihoz, már az uráli-finnugor korban végbement. Ha pedig ezt nem fogadjuk el, mert ezt a jelentésfejlődést az uráli korban még nem tartjuk lehetségesnek, akkor csak arra gondolhatunk, hogy e határozóragnak a számnevek mellett való használata a korábban felsorolt nyelvekben egymástól függetlenül alakult ki.

Ehelyett inkább azt kell feltételeznünk, hogy a kérdéses *-n* elem is azok közé a ragok közé tartozott a finnugor korban, amelyek nem rendelkeztek meghatározott funkcióval, s a különböző határozói szerepben esetleg csak később állapotodhattak meg. A permi nyelvekben található hasonló elemeket a zürjén nyelv *-nan*, a votják *-na* képzőt gyűjtőszámnévképzőként említi A. KÖVESI MAGDA UOTILÁRA és LYTKINRE hivatkozva, amely "a jelölt tárgyaknak egységes egészét, kollektivitását jelöli, és amely a tőszámnevekből képez gyűjtőszámneveket" (A permi nyelvek ősi képzői. 245). A kollektív számnévképzést – a *-g* képzővel kapcsolatban – hasonlóképpen olyan képzőként magyarázza MUNKÁCSI is, mely "az alapszóban határozott mennyiséget kifejező többségnek a szorosabb egységbe való összefoglalását jelenti..., s az alapszóban kijelentett többséget egységgé szorosítja, "singularizálja" (MUNKÁCSI: Az altaji nyelvek számképzése. I. m. 288). MUNKÁCSI szerint a kollektív számnévképző egyet jelentő szóhoz is járulhat, s ekkor az amúgy is kifejezett egységet még nyomatékosabban kiemeli. Sőt, a kicsinyítő képző is szolgálhat kollektív számnévképzésre, ami úgy értelmezhető, hogy egy nagyobb számbeli mennyiséget "szorosít", kisebbre redukál (i. m. 289). E kollektív képzőt azonban MUNKÁCSI csak a *kettőjük*, *hármójuk* féle alakokban tartja lehetségesnek, mely alakokban az ugor kori *-g* őrződött meg szerinte (i. m. 291).

Véleményünk szerint a számnevek *-n* elemében is a fentiekben megfogalmazott, hasonló jelentést tételezhettünk fel egy korábbi nyelvállapotra, így az ugor korra és talán a finnugor korra is; ahol tehát valamiféle nyomatékosító, deminutív-augmentatív, illetve ebből eredően összefoglaló szerep lehetett. Ezt pedig a következőkkel bizonyíthatjuk:

Ha korlátozott mértékben is, de a magyar nyelvben is megőrződött néhány szavunkban az uráli *-n* melléknévképző deminutív jelentésben: *vadon* < *vad*, *gyertyán-fa* < *gyertya*, *hajadon* < *haj+ad+on*, *Abony* ~ *Obun* < *aba* (vö. LEHTISALO: MSFOu. LXXII, 121; BARTHA: A magyar szóképzés története, 108). Az említett példákat ugyan a denominális nomenképzők között találjuk, hisz ezek a szavak általában főnevesültek, de eredetileg jelzős szerkezetben szerepeltek, ahol a melléknévi jelző kapta ezt a képzőt: *vadon* erdő, *gyertyán fa* stb.

Ez a magyar *-n* denominális nomenképző egy uráli *-n* képzőre vezethető vissza, mely azonos eredetű az osztják *χāβen* "csónakocskák" jelentésű szó képzőjével (vö. LEHTISALO: i. m. 120, BARTHA: i. m. 108). Az osztjában ritkán előforduló képzőnek tartja SCHÜTZ (Északi osztják szóképzés. 33), amelynek a kicsinyítőképző szerepe mellett a magyar *-i* képzővel azonos, nomen possessi jelentése is lehet: *talən xātl* "téli napon", *luḡən xātl* "nyári napon"; gyakran pedig a képző eredeti jelentése elhomályosult, és semmiféle jelentésváltozást nem idéz elő: *nūr-lākən* "szijlabda" (*nūr-lāki* "szijlabda"), *ioḡən* "folyó" (vö. m. jó, finn *joki*) (i. m. 34).

A vogulban szintén megtalálható egy *-n* denominális nomenképző, amely főleg jövevényszavakban fordul elő, s amelynek esetleg szintén kicsinyítőképző funkciója lehet: *xal* "zaj" — *ka'len* "kiáltás" (vö. SZABÓ DEZSŐ: A vogul szóképzés. 453).

Hasonló nyomatékosító szerepe lehetett az uráli *-n* névmásképzőnek is, amelynek eredeti jelentése a mai nyelvben már elhomályosult: magyar *ozun* keppen (B. LŐRINCZY É. A KT és Sz. 17). Az *-n* névmásképzőnek szintén nyomatékosító, tőtestesítő funkciót tulajdonít a MNyTörtNyt (373): *ten* (magad), *ön* (vö. SZINNYEI: NyH. 104, in: BATHA: i. m. 127), vogul: *kan* "wer män", "welcher", *möt* "más": *möten* "más" (vö. SZABÓ: i. m. 455).

Az osztjában ugyan nem találjuk meg ezt a kollektív számnévképzőt, sem pedig a névmásképző *-n* -t, mivel mind a két esetben az ismétlés vált a nyomatékosítás eszközévé: osztják Ko, Kr: *ějətat* *ějətat* "egyesével", "egyenként", *kätənat* *kätənat* "kettessel" (instruktívus raggal), Ni, Ser. *ītna* *ītna* "egyesével" (locativus raggal), KO *utn* *utn* "hatosával", Syn. *soton* *soton* "százával" (vö. HONTI: Chrestomathia ostiacica. 79). A névmások használatában — bizonyos nyomatékosító partikulák mellett — az ismétlés is a nyomósítás fontos eszköze: Vj *mä* *měntim* (egyes szám első személy),

Vj jin jintin (kettes szám 3. személy), Syn mñn pa mñn "mi magunk" (i. h. 73).

Az osztják szerkesztésre emlékeztető szóismétlés a régi magyar nyelvben, illetve a nyelvjárásokban is előfordul, de a fent tárgyalt *-n* elemmel együtt: "Melynek nagioob ereösségére és bizioniságára adgiuk kezünk irását *egien egien* szokot pecziétünkel megh ereösítuen" (Erdélyi magyar szótörténeti tár); a jelentés azonban itt osztószámnév: egyenként. Az Új magyar tájszótárban az *egyen-egyen* szóismétlés, mely a szótár meghatározása szerint határozószószerűen használt ragos számnév, az egytől egyik, valamennyien (Mind megbocsassatok *eggyen-eggyen*), jelentésben, valamint néhányan (*Eggyen-eggyen* szaladnak e – Er.vidék 641) is előfordul. Ezekben a példákban a számszavak mellett használatos *-n* elem, illetve az osztjákban jellemző szóismétléses megoldás kombinációját találjuk.

A fentiek alapján azt állapíthatjuk meg, hogy a személyt, cselekvőt vagy beszélőt helyettesítő szót, például a névmást igyekeztek valamilyen módon — képzővel, nyomatékosító partikulával vagy egyszerűen ismétléssel — hangsúlyosabbá tenni. Mivel az úgynevezett szám-állapothatározóval ellátott számszavak (*ketten, hárman*) szorosan kapcsolódnak az alanyhoz (*mi ketten, ők hárman* voltak ott), mintegy értelmezik, pontosítják és nyomósítják annak jelentését, akárcsak az *én magam* szerkezet; arra kell gondolnunk, hogy ezek a szavak szerkezetükben, megszerkesztésükben is követhették az alanyt, amely esetleg jelöletlen is maradhatott (vö. *mi magunk* és *min magunk* in. MNyTörtNyt. 374).

Ezt a feltevést támasztják alá a nyelvtörténeti adatok is, amelyek egyikében-másikában nem is sikerült teljesen tisztázni az *-n* rag szerepét. Ilyen lehet az ÓMS "eggen ig fiodum" kifejezése, amelyben BENKŐ szerint modális *-n* található az *eggen* szó végén (i. m. 132); a magyar nyelv történeti nyelvtana azonban már csupán a "keseruen kynzathul" szó szerkezetet említi a módhatározók között (i. m. 315).

A legkorábbi nyelvemlékeinkben előforduló szavak közül az ÓMS *egembelu* "együtt" szóalakja szintén ide vonható. Ennek a szónak további előfordulásait "egyenbe" (JókK. 41); *egembè, egèmbè* (BécsiK. 7, 148); *egènbè* (MünchK. 74) stb. is felsorolja a TESz, s ezeket az *egy* számnév megszilárdult ragos alakulatának tartja. A számnév *-n* modális-ragos alakjának tekinti BENKŐ is (i. m. 283).

Ugyanakkor a TESz az *egyenlő, egyenes, egyenlít, egyenget, egyenlet, egyenlít* stb. képzett szavak közös töveként az **eg(g)yen, *ig(g)yen* szóalakot tartja, amely az *egy* számnévből alakult vagy *-n* névszóképzővel (esetleg névmásképzővel), vagy pedig *-n* határozóval. Ez utóbbi esetben pedig azonosítható a régiség *eg(g)yen, ig(g)yen* határozószavával, amely az ÓMS *eggen ig*

szó szerkezetében vagy a tájszótár *ëggyen*, *ëggyen-ëggyen* alakjaival azonos eredetű.

Ha a fenti magyarázatokat elfogadjuk, akkor feltételeznünk kellene, hogy az egy számnév modalis-, illetve szám-állapothatározói *-n* ragos alakjához mint megszilárdult ragos alakulathoz nagyon korán, legalább már az ősmagyar korban különböző képzők járulhattak, hisz a belőle képzett szócsalád tagjai ott vannak a legkorábbi frott emlékeinkben. Ugyanakkor azonban meg is őrződött határozóragként is, főleg a többi számnév mellett.

Véleményünk szerint ehelyett inkább elfogadhatónak látszik az a feltevés, hogy az *ëgyen -n* eleme a névszó- vagy névmásképző *-n*-nel azonosítható, amely továbbképzésre is alkalmasnak bizonyult (pl. *ëgyenlet* stb.). E nyomósítást kifejező képzőnek az eredeti jelentése lassacskán elhomályosult, a belőle származó képzett alakok pedig *-n* elemük alapján egybeestek a modalis *-n* ragos névszókkal — amely ragnak ilyen jelentésben való használata minden bizonnyal egyre elterjedtebb lehetett —, s az *-n* elem funkciója átértékelődhetett.

A többalakú tőváltozatú számnevek, a *kettő* és a *hét* esetében ugyanis világosan elkülönül a superessivus-ragos *kettő-n* (pl. *kettőn* áll a vásár) és a modalis-ragos *kett-en*, vagy a szintén superessivusi *hét-en* (számnévként ritka ezzel a toldalékkal, de így használatos a belőle jelentésselkülönüléssel már az ugor korban kialakult, időtartamot jelentő szóval) és a *hét-en* modalis-ragos számnév esetében. A superessivus-ragnak a megnyúlt magánhangzójú tőhöz való kapcsolódása az *e* tőtípusba tartozó más szavak esetében is megfigyelhető: *víz-en*, *út-on*, *nyár-on* stb; ezekhez a főnevekhez azonban nem járulhat a modalis-essivus-rag. Ugyanebbe a tőcsoportba tartozó melléknevek vagy számnevek esetében viszont szintén a rövid magánhangzós tőváltozat áll a modalis-essivus-rag előtt: *nehéz-en*, *keves-en*. Nem mondhatjuk tehát, hogy a *hét-en-heten* esetében csupán a nyelv jelentésselkülönítő mechanizmusa játszott volna szerepet.

A többi számnév esetében viszont a nyelv a pusztán tőből vagy nem képez superessivusi ragos alakot (pl. *hármón* — kicsit erőltetettnek hat), vagy helyette inkább a személyragos *hármónkon*, *hármótonkon* alak használatos; vagy a nominativusi alak hatására — a sorszámnévképzős alak kivételével — a többi ragozott alakban állandósult a későbbi eredetű hosszú magánhangzós tőváltozat (pl. *negyed*, de *négy-en*, ahol az *-en* rag egyaránt lehet superessivusi vagy modalis esetrag).

Ezek alapján arra gondolhatnánk, hogy a superessivusi funkcióból a fent említettektől függetlenül, már a nyelvtörténet korábbi szakaszában kialakulhatott a modalis-essivusi jelentés, de szűk használati köre miatt a számnevekhez csak később járult. Ezzel le-

hetne magyarázni a *kettőn*-féle alakokat, mivel azonban emellett él a *kettejükön, hármukon ~ hármójukon* féle alak is — amelyeknek tövében kollektív számnévképzőt szokás feltételezni a személyrag előtt —, azt kell gondolnunk, hogy a számnevek — személyre vonatkoztatva — valamely képzett formában, kollektív képzővel vagy a névmások mellett szokásos, nyomósítást kifejező (vagy összefoglaló jelentésű) képzővel bővíthettek. Ez az uráli kori — névmásokhoz vagy egyéb, személyre vonatkozó szavakhoz járuló — képző, amelynek jelentése az ugor korban már elhomályosulhatott — alakilag egybeesett az uráli kori locativusi *-n* esetraggal, illetve annak továbbfejlődéseként kialakult egyéb (pl. modalisessivusi) raggal, s a nyelvtudat ezeket az elhomályosult, képzett alakokat is az *-n* ragos modalis-essivusi szavak sorába állította.

Ahogy a személyre utaló számnevek, illetve névmások használatában közös lehetett az, hogy pusztá számnévi tőhöz rag közvetlenül nem járulhatott, hanem valamilyen módon — jellel (*egy-ik-ünk, más-ik-ünk*) vagy képzővel (*kette-s-é-vel*) hangsúlyozott, nyomatékosított szóalakhöz járulhattak a ragok; ugyanúgy nyomatékosító szerepű lehetett az *-n* képző is, mely alkalmas volt további képzőkkel (*egyenget*) vagy ragokkal (*egembelu*) való társulásra. A számnevek mellett előforduló, nyomatékosítást kifejező, s egyben összefoglaló értelmű *-n* képző jelentésének elhomályosulása, illetve a modalis és essivusi jelentésben is egyre terjedő *-n* rag keveredése az ugor kor után mehetett végbe. Ezzel magyarázható minden bizonnyal a számneveknek a vogulban azonos *-n* toldalékkal való előfordulása, melyeket KÁLMÁN BÉLA kollektív képzősöknek nevez (vö. Chrestomathia Vogulica. 34): *kitän* "ketten" (min *kitän* minimum "mindketten megyünk" l. Wogulisches Wörterbuch), *χurmän*, "hármán", *nilän* "négyen", *ätne*, "öten", *χätne*, "hatan", *sätne* "heten", *ńolelowńé* "nyolcan".

A transzformálhatóságát tekintve sem illik a szám-állapothatározó az *-an, -en* ragos állapothatározók sorába, mivel az "*ők betegen fekszenek*" mondat felbontható két olyan önálló mondatra, melyek közül az egyikben az első mondat állapothatározója a névszói állítmány szerepét tölti be (*ők betegek - ők fekszenek*), ugyanezt az átalakítást azonban nem végezhetjük el a szám-állapothatározóval: *ők ketten mennek* (legfeljebb így: *ő meg ő megy*). Az említett példamondatban a "*ketten*" csak számszerűen meghatározza, pontosítja az alany jelentését, az élő cselekvők számát.

Az *-an, -en* ragos melléknévi állapothatározó mondattanilag is másképpen viselkedik, mint a számnévhez járuló változata. A "*betegen fekszem*" állapothatározós szószerkezet egyes- és többes számban bármelyik személyben állhat, a "*ketten vagyunk*" szám-állapothatározós szószerkezet azonban csak a többes szám különböző személyeiben lehetséges. Nem véletlen, hogy HUNFALVY emiatt egy "külö-

nős többesi ragot" sejtett benne (NyK. III, 264).

A nyomósítást és egyben összefoglalást kifejező *-n* képző jelentése az egynél nagyobb számnevekben az essivusi jelentésű *-n* ragba olvadt bele, az *egy* esetében, ahol az összefoglaló jelentés helyett a hangsúlyozás, nyomatékosítás volt jelentősebb, az *-n* képzős alak nyomatékosító funkcióban őrződött meg, illetve idővel ez a jelentése is elhomályosult (vö. *eggen ig*), az állapotthatározói jelentést pedig nem ezzel az alakkal fejezi ki a nyelv, hanem a *-d* képzős származékhoz járuló *-l* modalisragos alakkal (*egyedül*).

Összegezve tehát azt mondhatjuk, hogy a ma *-an*, *-en* ragosnak tartott szám-állapothatározók (*kétten*, *hárman*) eredetileg képzett szavak voltak, s csak az ősmagyar korban értékelődtek át ragos számnevekké, majd a magyar nyelv későbbi története során alakilag is igazodtak az essivus-raghoz; némely esetben — főleg nyelvjárásokban pedig — ez az alaki elkülönülés nem is következett be; de alaktani és mondattani viselkedésükben is eltérnek a főnevekből és melléknevekből képzett állapotthatározóktól mind a mai napig.

RÉVAY VALÉRIA